

УДК 364.65 (430) «2009/2011»

Т.Г. КУПРІЙ

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА УРЯДУ А. МЕРКЕЛЬ 2009-2011 РР.: РЕАЛІЗОВАНІ ЦІЛІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Купрій Тетяна Георгіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті висвітлено результати аналізу політики соціальної допомоги канцлера Німеччини А. Меркель та її команди за останні два роки, а також проблеми внутрішньо- і зовнішньоекономічного характеру, з якими зіштовхнувся уряд у реалізації соціальної допомоги незахищених прошарків населення. Виділено основні підходи політичної діяльності християнських демократів до вирішення соціальних питань та їх участь у підтримці сучасних стандартів життя.

Ключові слова: політика, соціальна допомога, соціальне страхування, соціальне забезпечення.

Освещены результаты анализа позитивной динамики политики социальной помощи канцлера Германии А.Меркель и ее команды за последние два года, а также проблемы внутренне и внешнеэкономического характера, с которыми столкнулось правительство в реализации социальной помощи незащищенных слоев населения. Выделены основные подходы политической деятельности християнских демократов в решении социальных вопросов и их участие в поддержке современных стандартов жизни.

Ключевые слова: политика, социальная помощь, социальное страхование, социальное обеспечение.

The results of analysis of positive dynamics of policy of social help of chancellor of Germany A. Merkel and its command are lighted up for the last two years, and also problems inwardly and external economic character into which a government ran in realization of social help of unscreened layers of population. Basic approaches of political activity of christian democrats in the decision of social questions and their participating are selected in support of modern standards of life.

Keywords: policy, social help, social security, public welfare.

© Т.Г. Купрій, 2012

Постановка проблеми. Дюссельдорфські принципи християнських демократів 1949 р., що включають у себе «природне право людини на роботу», «соціальне страхування як основу соціальної безпеки» та «соціальне забезпечення згідно з доведеною потребою із суспільних фондів без соціального страхування», залишаються актуальними і на даний час. Німецький досвід є особливо цінним для сучасної України, яка протягом останніх років вирішує на державному рівні питання соціальної допомоги незахищеним верствам населення та здійснює пошук успішної моделі політики соціальної допомоги українських владних кіл.

Аналіз останніх досліджень. Науковий аналіз вирішення проблем соціальної допомоги на державному рівні в Україні відсутній. В інших країнах, утім, здійснюються деякі успішні спроби в журналістському огляді оцінити зміни і динаміку соціальної політики сучасного німецького уряду на чолі з А. Меркель за досягнутими результатами. Проблему соціальної політики канцлера за часів її другої каденції на посту голови уряду Німеччини досліджують російські публіцисти Токарев С. [11, 12], Дем'янов А. [7], Гончаренко Р. [4] та інші. Їхні розвідки висвітлені на шпальтах преси й даних Інтернет-ресурсів. Заяви, оголошення та інтерв'ю державних посадовців, політичних діячів і громадських лідерів доступні для широкого загалу на урядових сайтах і інших мережевих блогах [8, 18].

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз політичних заходів німецького уряду щодо допомоги і підтримки незахищених прошарків німецького населення. При цьому варто наголосити на нагаль-

ній необхідності отримання досвіду європейської соціальної політики у розрізі економічної кризової ситуації. В доповіді швейцарського дослідницького інституту «Торговий журнал» зазначено, що німецька економіка добре пережила кризу і до 2020 року її рівень підвищиться на 1,5%. МВФ прогнозує, що за підсумками 2011 року зростання економіки може скласти 3,2%. Паралельно із цим бюджетний дефіцит, який зараз складає 3,3% ВВП, у 2012 році повинен скоротитися до 2%, а державний борг зменшитися з 82% до 81% ВВП Німеччини [18]. Країна одночасно є годувальницею Європи: жодна інша держава не перераховує до бюджету ЄС більше за неї. Проте, навіть дані обнадійливі результати не гарантують одній з найрозвинутіших європейських країн захисту від соціально-політичних проблем. В цілому, близько 13-15% населення Німеччини, а це 12,5 млн. чоловік, офіційно визнані бідняками. Особливо бідно живуть молодь й багатодітні сім'ї. Заможною вважається людина, якщо вона заробляє 3418 євро, або сім'я з двома дітьми – 7178 євро в місяць [4]. Бідний отримує не більше 781 євро в місяць. Нижчі прошарки населення користуються послугами супових кухонь і магазинів, які роздають їжу безкоштовно. Останнім часом у таких магазинах шикуються черги і продукти розбирають миттєво [11].

Діти, які ростуть у бідних сім'ях, мають значно більше шансів залишитися бідними, тому що отримують неякісну освіту в середній школі, і часто в загальнопрофесійній. Підростає покоління з бідних неблагополучних сімей у віці 9-10 років потрапляє в неprestижні школи, в яких кожна чет-

верта німецька дитина залишається без сніданку. В цьому зв'язку ООН закликала владу вжити термінових заходів, щоб забезпечити дітям, особливо з бідних сімей, нормальне шкільне харчування [6].

Безробітні, яких у Німеччині за останні роки нараховується 4,7 млн. чоловік, отримують допомогу в розмірі 330-365 євро на місяць (додатково покриваються витрати на оренду житла і медичне страхування). Уряд на засіданні у липні 2011 року запропонував розглянути питання про збільшення розміру соціальної допомоги по безробіттю Hartz-IV на 10 євро, що на 2,7% більше від нинішньої суми [12]. Хоч, на думку опозиції, розмір прожиткового мінімуму в країні має відповідати 420 євро. Своєчасна особиста реєстрація безробітного в органах соціального страхування є, зокрема, передумовою дозволу на отримання допомоги по безробіттю. На такі соціальні гарантії може розраховувати кожен, хто легально знаходиться в країні. Нерідко виникає казус – сім'я, в якій ніхто не працює, але має трьох дітей, може «заробляти» більше, ніж сім'я, яку годує високоосвічений інженер [18]. Проте навіть на дану допомогу прожити в країні неможливо. Разом з тим, ООН похвалила німецький уряд за успішні реформи ринку зайнятості, завдяки яким рівень безробіття в Німеччині впав до рекордно низького рівня за останні 20 років – 7%. Число безробітних зменшується кожного місяця і зараз складає 2,89 млн. чоловік, що на два мільйони менше, ніж у 2005 році. Але при цьому наголошується, що владі, незважаючи на всі зусилля, не вдалося навіть через 20 років після об'єднання Німеччини подолати економічний розкол між заходом і сходом країни. Частка безробітних у колишній НДР залишається в два рази вище, ніж у західних федеральних землях [8].

Сьогодні значно більше робітників, ніж 20 років тому, які працюють неповний робочий день на тимчасовому підсобному виробництві. Число таких робочих місць складає 7,84 млн., що також посилює загальне збідніння населення. Із 322 тис. нових робочих місць, що з'явилися в 2010 році, більше половини, а саме – 182 тис. були створені для «найманих працівників». У 1986 році німець працював у середньому 1688 годин на рік, у 2006 році – лише 1436 годин і заробітна плата робітників зменшується [5]. Зменшення купівельної спроможності більшості робітників пов'язане також зі збільшенням кількості жінок на ринку праці. В середньому жінкам платять все ще менше, ніж чоловікам. Крім того, в Німеччині зросла кількість робочих місць у сфері обслуговування, де зарплата, як правило, нижче, ніж на виробництві [14].

«ФРН поступово стає будинком літніх людей ЄС», - резюмує «Штутгартська газета». Ця проблема потребує гуманного рішення на найвищому державному рівні. Подібні зміни загрожують системі соціального забезпечення Німеччини, що до недавнього часу вважалася мало не зразковою. У 2010 році підробіток мали 660 тис. німців у віці від 65 до 74 років, що на 244 тис. (58,6%) більше, ніж у 2000 році. Крім того, у ФРН збільшилося число осіб, які отримують соціальну допомогу за віком: з 258 тис. у 2003 році до 400 тис. у 2009-му, і при

цьому доходи пенсіонерів на 11,5% нижчі за встановлену межу бідності. Пенсія літнього німця становить з додатковими виплатами 840 євро [3]. Становище жінок-пенсіонерів гірше, ніж чоловіків, а умови проживання старшого покоління у будинках для літніх людей з невідповідними стандартами і некваліфікованим персоналом бажає бути кращим. З наростаючими віковими проблемами у недалекому майбутньому пенсійний вік у державі доведеться підвищити до 74-75 років [10].

Зі свого боку уряд ФРН ще в 2009 році заявив про намір створити спеціальну комісію для боротьби із віковою бідністю. Зокрема, відбувається реформування пенсійної системи відповідно до зміни демографічної ситуації. У 2012 році міністерство з питань праці і соціального забезпечення, очолюване У. фон Лайен, планує представити проект закону, який повинен запобігти зростанню бідності серед літніх людей. Уряд А. Меркель пропонує найоптимальніший варіант: передбачена законом пенсія повинна розраховуватися не тільки із сплачених внесків до фонду пенсійного страхування у розмірі 0,3%, але також виходячи з відрахувань, внесених до «відтворення народу». Тоді бездітні хоча й будуть так само довго «старіти», але коштуватимуть державі вони вже не так дорого; а хто не хоче в старості зводити кінці з кінцями, той зобов'язаний вчасно інвестувати у велику сім'ю, у людський капітал, забезпечити наявність тих, хто своїми внесками поповнюватиме пенсійний фонд у майбутньому [1].

До даної категорії ввійшли літні державні службовці, в яких фінансові і пенсійні накопичення в два рази більші, ніж у працівників з тією ж кваліфікацією інших галузей. Метою змін у сфері державної служби уряд А. Меркель вбачає поступове збільшення максимального пенсійного віку, а можливо і повна зайнятість з виходом на пенсію.

За 2010 рік населення ФРН скоротилося на 50700 чол.: з 81 млн. 802 тис. до 81 млн. 752 тис. Але, насправді, воно скоротилося ще більше - на 181 тис. чоловік, проте показники вдалося поліпшити за рахунок 130 тис. в країну іммігрантів. У результаті, за прогнозами інституту демографії, до 2060 року населення Німеччини може скоротитися на 16 млн. і скласти 66 млн. чол. сучасних [11].

За даними доповіді статистичної служби ЄС «Європейська статистика», Німеччина на 2011 рік опинилася на останньому місці в Євросоюзі (185-е місце в світі) за рівнем народжуваності [7]. Так або інакше, в 2010 році на 1000 жителів Німеччини відповідають 8,3 новонароджених. Це нижче за середньостатистичний показник по ЄС, який складає 10,7 новонароджених на тисячу осіб. І хоча в порівнянні з попереднім роком ситуація стала кращою, але вона не виглядає перспективною - перш за все тому, що 2009 рік для Німеччини став рекордно низьким за рівнем народжуваності (7,9 новонароджених на 1000 чол.). З 2000 року число дітей у ФРН скоротилося на 14% - з 15,2 до 13,1 млн. Крім того, як зі свого боку повідомила німецька статистична служба, частка дитячого населення у ФРН виявилася найнижчою в Європі [16].

Найбільш різке скорочення чисельності по-

тенційних матерів на 133 тис. відбулося з 2005 по 2006 рік. За прогнозами, до 2050 року їх кількість зменшиться до 14 млн. При цьому сучасні німки народжують пізніше, ніж їхні матері, а це означає, що у них залишається менше часу на народження другої або третьої дитини. У 2009 році середній вік жінки у ФРН при народженні першої дитини склав 30,4 роки, а в 1970 році - 24,3 роки. В середньому на одну жінку для відновлення й підтримки чисельності населення має припадати 2,1 дитини [18].

В офіційних документах вказується, що за своїм соціально-економічним станом 15% німецьких дітей (2,5 млн.), або кожна шоста дитина, вважаються бідними. Зростанню дитячої бідності, за словами президента Німецького союзу захисту дітей Х. Хильгерса, сприяє також той чинник, що у безробітних та іммігрантів більше дітей. Частково це пояснюється тим, що для багатьох бідних сімей надана державою допомога на дитину є джерелом стабільного прибутку. В існуючій ситуації не можна сказати, що німецька влада ігнорує демографічну проблему. Навпаки, в порівнянні з рештою країн Німеччина витрачає на підтримку народжуваності величезні кошти. На кожну дитину, по досягненні повноліття, держава витрачає в середньому 150 тис. євро. Сума допомоги, яку згідно із законом можна отримувати на кожну дитину до 18 років (а в ряді випадків і старше 18-ти), з кожним роком збільшується. Батьки отримують тим більше податкових пільг, чим більше у них дітей. Основним завданням німецької політики вважають усунення суперечностей батьків між роботою та сім'єю [10].

За статистичними підрахунками до досягнення дитиною 18-річного віку на її утримання батьки витрачають у середньому 370 тис. євро. Задоволення «особливих побажань» чи кишенькових грошей нащадка обходиться близько 350 євро щомісячно. За даними Федерального статистичного відомства, споживчі звички дітей коштують їхнім батькам 119 млрд. євро на рік (670 євро в місяць - на одну дитину) - це 12% загального сімейного бюджету витрат німців. За оцінками експертів, жінка з вищою освітою вимушена залишити роботу заради виховання дитини і втратити за 10 років такої перерви 400 тис. євро [2]. Отже, якщо врахувати ще і ці втрати, то «ціна» однієї дитини збільшується до 2 тис. євро в місяць. Протягом останнього року соціальна допомога на дитину зросла на 11 євро і на кожного з перших трьох дітей у середньому складає 219 євро (хоча християнські демократи у своїх передвиборчих закликах пропонували збільшення до 184 євро). Якщо в сім'ї четверо й більше дітей, то виплати складають 254 євро на місяць [1]. До завершення шостого року дитини батькам виплачують 215 євро, для дітей від семи до чотирнадцяти - 251 євро та від 15 до 18 років (до закінчення 10-го класу) - 287 євро. З 2009 року введені додаткові виплати безробітним батькам у розмірі 100 євро на шкільні матеріали [5].

У Німеччині передбачено і такі дотації, як посібник з виховання дитини, одноразовий посібник з материнства, дотація для оренди квартири або будинку, допомога на дітей при придбанні або

будівництві власного житла. Держава фінансує утримання дітей в ДНЗ, їх навчання в школах і вузах. Сім'ї з дітьми користуються пільгами і при оподаткуванні їхніх доходів. Якщо чистий дохід бездітної подружньої пари після її оподаткування складає 62% від заробітної плати без відрахувань, то подружжя, що має дітей, отримує на руки 86% від зарплати. Також у каси медичного і пенсійного страхування працююче подружжя, що не має дітей, виплачує значно вищі внески, ніж сім'ї, в яких є діти, але де працює лише один чоловік [16].

У 2007 році була введена батьківська допомога по догляду за дитиною. Після народження дитини молодим батькам надається 14 місяців виробничої відпустки. Вони самі вирішують, скільки часу кожен з них проводитиме з малюком (мінімум 2, максимум - 12 місяців). Їм виплачується 67% від розміру останньої зарплати за відрахуванням усіх податків, що складало мінімум 300, максимум - 1800 євро. У 2010 році уряд, у зв'язку з затяжною кризою, прийняв масштабну програму економії соціальних видатків, і в результаті розмір допомоги на дітей був знижений до 65 % від зарплати, а безробітні одержувачі за програмою «HARTZ-IV» взагалі позбулися своїх «батьківських грошей» у розмірі 300 євро [12]. З 2009 року, крім батьків, у декретну відпустку по догляду за дитиною може піти бабуся чи дідусь при збереженні для них «батьківських грошей». Зазвичай такі випадки трапляються при малолітстві і ранній вагітності батьків. На час отримання освіти матері чи батька в цьому випадку всі обов'язки по вихованню і навчанню дитини покладено на бабусю й дідуса [11].

Попередники А.Меркель традиційно акцентували увагу на соціальній фінансовій допомозі батькам, проте не приділяли уваги розвитку інфраструктури по догляду за дітьми: яслам, дитячим садкам і іншим дошкільним установам. Як би дивно це не звучало, але в Німеччині, особливо на Заході, не вистачає дитячих садків і ясел, а розпочата владою перебудова державної системи догляду за дітьми просувається дуже повільно. Не вистачає персоналу, хоча щорічно працевлаштовуються 50 тис. нових вихователів. Такі соціальні явища пояснити просто: традиційне сімейне виховання протягом багатьох десятиліть не потребувало великої кількості навчальних і виховних закладів [2]. Наприклад, у Баден-Вюртемберзі, одній з найбагатших федеральних земель ФРН, у дитячих садках і яслах налічується 50 тис. місць - при тому, що потрібно 91 тис. [7]. В цьому зв'язку німецький уряд запропонував звернутися до досвіду НДР з розширення дитячих денних місць у ДНЗ або шкіл продовженого дня. Починаючи з 2013 року кожна дитина у ФРН з дня народження і до трьох років отримує гарантоване законом право на місце в яслах. Це право розповсюджується і на дітей безробітних батьків, які доведуть, що знаходяться в пошуках роботи [2].

Для багатьох німців професійна самореалізація і споживання стоять на першому місці. Народження дітей відкладають на потім і часто згадують про них, коли вже стає надто пізно. Сучасне життя зробило доступним для європейців альтернативні жит-

теві моделі, які не передбачають ні обов'язкового шлюбу, ні дітей. Німці називають значно більше умов, необхідних, на їх думку, для створення сім'ї і народження дитини: закінчена освіта, стабільна робота, достатній дохід, принаймні у одного з батьків. Не дивно, що сучасні німці одружуються після 30 років, як показало дослідження Федерального статистичного відомства Німеччини. Створення мультикультурного толерантного суспільства, основою якого є вивчення німецької мови і дотримання традицій іммігрантами, виявилось для Німеччини утопією. Гасло «Ми захищаємо німецьку культуру як основну культуру і виступаємо проти полікультурності, якої немає» є на даний час у державі досить актуальним. Інтеграція іммігрантів у німецьке суспільство в першу чергу стосується 4 млн. мусульман, з яких 3 млн. – вихідці з Туреччини. Для цього, як проголосила міністр освіти і науки А. Шаван, зокрема, фінансується підготовка імаму в трьох університетах Німеччини, зокрема в Оснабрюці з метою налагодження контактів між мусульманами і християнами. Вона також зазначила, що уряд має намір у найближчому майбутньому внести зміни до законодавства і визнати іноземні дипломи, дозволивши працювати за фахом 300 тис. кваліфікованим іммігрантам. Це є потрібним і актуальним, тому що з 10 млн. іммігрантів лише 5-10% мають кваліфікацію [9].

На думку ООН, права іммігрантів на здобуття освіти і роботи також порушуються. Особам, які звернулися до ФРН для надання політичного притулку, відмовляють у необхідних соціальних пільгах при тому, що, відповідно до міжнародних угод, вони повинні мати доступ до системи соціального і медичного страхування. Відбулися зміни і у сфері медичного соціального страхування. Суть реформування полягала в наповненні держбюджету через податки в охорону здоров'я, щоб уповільнити зростання виплат до страхових фондів, які здійснюють робітники і службовці зі своїх зарплат. Страхові виплати до фондів будуть обмежені до 1% прибутків сім'ї. Крім того, план передбачає скорочення лікарнями стаціонарного лікування за рахунок збільшення амбулаторних послуг, підвищення вартості медичної страховки і внесків у державну систему медичного страхування, причому страховим касам надано право встановлювати розміри внесків. Головним нововведенням стало те, що всі внески надходять до центрального фонду, з якого кожна страхова каса отримуватиме певну суму за кожного застрахованого та додаткову компенсацію залежно від його віку і стану здоров'я. Касам,

яким не вистачатиме із загального фонду коштів, дозволено покривати витрати за рахунок застрахованих у цій касі осіб. При цьому вони можуть вибирати: вводити один додатковий внесок для всіх або встановлювати його залежно від рівня доходів конкретної особи. А кошти, що залишаються невитраченими, каса може розподіляти серед своїх членів шляхом зниження місячних внесків [13]. А. Меркель зазначила, що угода, введена в дію в 2009 році, передбачає новий централізований фонд, в який робітники і службовці повинні будуть робити відрахування зі своїх зарплат. Поступи у соціальній політиці християнських демократів відбуваються на фоні схвалення чотирирічного плану скорочення витрат бюджету до 2014 року на 80 млрд. євро. Основна концепція законопроекту полягає в поступовому скороченні зовнішніх запозичень, якими зараз і покривається дефіцит. Замість цього можливе збільшення деяких податків, зниження витрат, зокрема скорочення робочих місць в охороні здоров'я, зменшення соціальної допомоги і т. ін. [8] Таким чином, як констатує соціолог К. Буттервегге, у ФРН йде цілеспрямований демонтаж соціальної держави.

Не обійде хвиля скорочень і державних службовців – уряд планує скоротити від 10 тис. до 15 тис. чиновницького апарату. Не виключено, що радикально скоротять чисельність Бундесверу. Під приціл можуть потрапити і військові витрати – за даними видання «Огляд», міністерство оборони запропонувало скоротити витрати на 9,3 млрд. євро, зокрема за рахунок зменшення об'єму закупівель у європейського авіаконцерну Аіробус і його нового транспортника А 400м [15].

Німеччина – країна великих соціальних гарантій. Хто працює, той платить податки. Причому чим вищий зарібок, тим вища відсоткова ставка. Німеччина, як і більшість інших європейських країн, може похвалитися могутнім середнім класом – 43,6 % населення. Німці-багатії, які в рік заробляють більше 50 тис. євро, до державного бюджету відраховують 42 % доходів. А тих, хто не працює, забезпечує держава. У Німеччині соціальні витрати в середньому дорівнюють 25,8% ВВП. Спрямованість уряду на компенсаційні дії стосовно малозабезпечених груп, які знаходяться за межею бідності (10% населення), має позитивний результат. А. Меркель і її команда робить рішучі кроки щодо унормування стандартів європейського життя і намагається проводити стабільну соціальну політику, незважаючи на внутрішні і зовнішні кризові явища та процеси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ангела Меркель набрала команду. Новое немецкое правительство определилось с приоритетами. // [Електронний ресурс] - Електронні дані. – Дата доступу: 07.06.2010. – Режим доступу: <http://www.novopol.ru/angela-merkel-nabrала-komandu-text78217.html>
2. Аристов М. Сколько стоят дети в Германии? // [Електронний ресурс] - Електронні дані. – Дата доступу: 11.02.2011. / М. Аристов – Режим доступу: <http://www.zagran.kiev.ua/article.php?new=216&idart=2165>
3. В Германии выросло число работающих пенсионеров. // [Електронний ресурс] - Електронні дані. – Дата доступу: 22.08.2011. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2011/08/22/rentner/>
4. Гончаренко Р. Німеччина радикально скорочує соціальні витрати. // [Електронний ресурс] - Електронні дані. – Дата доступу: 06.07.2011. / Р. Гончаренко – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,5659505,00.html>
5. Германия: социальная реформа в тупике. // [Електронний ресурс] - Електронні дані. – Дата доступу: 09.02.2011. – Режим доступу: <http://ru.euroworld.net/2011/02/09/german-welfare-reform-talks-collapse/>

6. Демидова О., Вильгельм С. Берлин не согласен с выводами ООН о бедности в ФРГ. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 10.08.2011. /О. Демидова, С. Вильгельм – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,15215652,00.html>
7. Демьянов А. Ох уж эти деги. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 05.08.2011. /А. Демьянов – Режим доступу: <http://lenta.ru/articles/2011/08/05/kinder/>
8. Немцы садятся на финансовую диету. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 07.07.2011. – Режим доступу: <http://ru.euronews.net/2010/07/07/german-cabinet-approves-more-cuts/>
9. Николайчук Х. Германия задумалась, как быть с мусульманами. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 17.10.2010. / Х. Николайчук – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,5659505,00.html>
10. Сколько бедных в Германии? Граница бедности, величина социального пособия // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 21.01.2011. – Режим доступу: <http://zhaneetta.livejournal.com/94258.html>
11. Токарев С. Богатство и бедность Германии. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 24.06.2011. / С. Токарев – Режим доступу: <http://doviendi.ru/?p=886>
12. Токарев С. Размер социальной помощи Hartz IV определит бундесрат. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 10.02.2011. / С. Токарев – Режим доступу: <http://www.rusverlag.de/2011/02/10/6919/>
13. Юнко М. Система державного медичного страхування в Німеччині. // [Электронный ресурс] адвокат «Noerg LLP» (Київ—Мюнхен) - Электронні дані. – Дата доступу: 741 (20); 24.05.2010. / М. Юнко – Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/40027>
14. Heinsohn G. Deutschland kaputt: Über die dramatischen Folgen einer katastrophalen Einwanderungs- und Sozialpolitik. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 18.11.2010. / G. Heinsohn – Режим доступу: <http://www.parteiderversammlung.de/node/1455>
15. Propaganda - Maschine MEDIEN und die Gesundheitspolitik der CDU/FDP. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 01.08.2011. – Режим доступу: www.meinpolitikblog.de
16. Sozialpolitik im Zeichen der Globalisierung. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 28.04.2011. – Режим доступу: http://www.sozialpolitik.com/webcom/show_article.php/_c-110/_nr-16/i.html
17. UN rügen Deutschland wegen Sozialpolitik. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 06.07.2011. – Режим доступу: <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/un-ruegen-deutschland-wegen-sozialpolitik/4362128.html>
18. Was die Regierung gegen Altersarmut tun will. // [Электронный ресурс] - Электронні дані. – Дата доступу: 10.10.2011. – Режим доступу: <http://www.badische-zeitung.de/deutschland-1/was-die-regierung-gegen-ltersarmut-tun-will-49213989.html>